

डॉ.नरेंद्र दाभोलकर स्मृति पुरस्कार
अरविंद गुप्ता

मी लिहिलेल्या 'खेल खेल में' या पुस्तकाच्या एक लाखापेक्षा जास्त प्रती विकल्या गेल्या असतील. या पुस्तिकेचे १३ भाषांत अनुवाद झालेले आहेत. विज्ञानातील गोडी वाढवण्यासाठी मी लिहिलेली पुस्तकं साह्यकारी ठरली. पुस्तकांच्या लेखनाबरोबरच वैज्ञानिक खेळण्यांवर मी भरपूर प्रमाणात कार्यशाळा घेतल्या. शिबिरांचे आयोजन केले. मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्यासाठी, विज्ञानाबद्दल गोडी वाढवण्यासाठी सतत प्रयत्न करत होतो. विज्ञान विषयाचं प्रेम कुणाला किती आहे आणि कुणाच्या मनात काय निर्माण होईल याचा अंदाज कधीच येत नसतो. त्यामुळे मुलांमध्ये आवड निर्माण करणे, त्यांना उत्तेजन देत राहणे हाच त्यावर उपाय असतो.

अरविंद गुप्ता, चेन्नई
Mob. 07350288014

साधना । २० जानेवारी २०१८ ।। २२ ।
Date of Publication - 13-01-2018

अनेक प्रश्न मला बेचैन करीत होते...

तुमच्या मुलाने खेळणी मोडली नाहीत तर तो खेळलाच नाही असे कुणी म्हटले, तर कदाचित तुम्ही त्याला वेडे तरी ठरवाल किंवा एक विक्षिप्त वैज्ञानिक वा विचारवंत तरी ठरवाल. अरविंद गुप्ता हे असेच एक व्यक्तिमत्त्व! विज्ञान खेळणी बनवण्यासाठी आणि गावोगाव भटकण्यासाठी गले लड्डू पगाराच्या नोकरीला लाथ मारणाऱ्याला आपण नक्कीच वेडा ठरवू. परंतु विज्ञानप्रसाराचे काम उभारायचे असल्यास त्यासाठी हा वेडेपणाच कामी आला, असे अरविंद गुप्तांचे मूल्यमापन केल्यास म्हणता येईल.

संधी असूनही तथाकथित 'यशस्वी' आयुष्याकडे पाठ फिरवून स्वतःची वाट धुंडाळणाऱ्यांबद्दल आपण ऐकतो, वाचतो. ती वाट खाच-खळग्यांनी भरलेली आहे, हे माहीत असूनसुद्धा ती व्यक्ती त्या वाटेने जाते आणि या प्रवासात मानसिक तोल ढळू न देता समाधानाने व शांत चित्ताने अडचणींचा सामना करत असते. अशा प्रकारची व्यक्तिमत्त्वे आठवत असताना त्यांच्यातील अक्षय ऊर्जास्रोताबद्दल आपल्याला अभिमान वाटत असतो. त्यांच्याबद्दल भरभरून बोलावेसे वाटत असते, ऐकावेसे वाटत असते. अशाच काही मोजक्या व्यक्तिमत्त्वांपैकी अरविंद गुप्ता हे एक असून त्यांना वैज्ञानिक खेळण्यांचा 'जादूगार' म्हणून अख्खा महाराष्ट्र ओळखत आहे. महाराष्ट्रातील शाळा-शाळांमध्ये हे नाव चांगलेच परिचित आहे. कानपूर आयआयटीतील इंजिनिअरिंग पदवी घेतलेले अरविंद गुप्ता मुलांसाठी कचऱ्यातून स्वस्त वैज्ञानिक खेळण्यांची रचना करण्यात जास्त रमतात. अगदी छोट्या-छोट्या प्रयोगातून विज्ञानाचे तत्त्व सांगत मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याच्या प्रयत्नात ते असतात.

प्रस्थापित व्यवस्थेतील अडी-अडचणींवर मात करत अरविंद गुप्ता यांनी मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याचे कार्य केले आहे. केवळ पोथीनिष्ठपणे वैज्ञानिक

दृष्टिकोनाचे गोडवे न गाता डॉ.दाभोलकरांप्रमाणे प्रत्यक्ष फील्डमध्ये उतरून त्यांनी काम केले आहे. त्यांच्या मते, आज जास्त गरज आहे ती स्वतः चांगले काम करण्याची, ती ज्ञान आणि विज्ञानाच्या संकल्पना अनकव्हर करण्याची. पुढच्या पिढीत त्या रुजवण्याची.

प्रश्न - आपण आयआयटीसारख्या संस्थेमध्ये शिक्षण घेऊनही इतरांप्रमाणे अमेरिकेत जाऊन गलेलड्डू पगार, इतर सोई-सुविधा व ग्रीन कार्डधारक होऊन अमेरिकेत स्थायिक होण्याचा विचार न करता भारतातच राहून 'काही तरी करण्याचा' विचार कसा काय केलात? त्यामागील प्रेरणा कोणती?

- सत्तरच्या दशकात मी आयआयटी कानपूर येथे शिकत होतो. तो काळ विलक्षण धुमश्चक्रीचा होता. संपूर्ण जग भांडवलशाहीच्या विळख्यात अडकलेले होते. जगभरातील युद्धविरोधी चळवळ, स्त्रियांच्या हक्कासाठी चळवळ, विद्यार्थ्यांचे बंड, कामगार चळवळ, वर्णद्वेषाविरुद्ध संघर्ष इत्यादींमुळे कॉलेजच्या कॅम्पसचे वातावरण ढवळून निघाले नसेल, तरच नवल म्हणावे लागेल. मलासुद्धा या संघर्षांची झळ नक्कीच पोचली होती. परंतु 'लोकांबरोबर राहा, त्यांच्यावर प्रेम करा' या माझ्या आईच्या- रामदुलारीच्या शिकवणुकीचा लहानपणापासून परिणाम झालेला असल्यामुळे मी त्या काळीसुद्धा अगदी वेगळा विचार केला. काही समविचारी मित्रांच्या मदतीने कानपूरच्या परिसरात 'सहयोग' या गटाची स्थापना केली. या गटातर्फे कानपूरच्या परिसरात गरीब कामगारांच्या मुलांसाठी एक शाळा सुरू केली व तिथे दर्जेदार शिक्षण देण्याचे प्रयत्न केले. आठ-दहा मुलांची शाळा बघता-बघता ३०० मुलांची झाली. शाळेतील मुलांसाठी शालेय वस्तूंच्या खरेदीची सोय करताना या गटाला चित्र-विचित्र

अनुभवांचा सामना करावा लागला, चांगले-वाईट अनुभव आले. या अनुभवांनी खचून न जाता मी आणि माझे मित्र काम करतच राहिलो. पाच वर्षांच्या कॉलेज शिक्षणाच्या या कालखंडाने भरपूर दिले. सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोन दिला, माणूस म्हणून कसं जगायला हवं, हा मार्गही दाखवला.

भारतातच राहून कार्य करायचे, असे ठरविल्यानंतर आयआयटीची बी.टेक. पदवी प्राप्त करून मी पुण्यातील टेलको कंपनीत नोकरीला लागलो. टेलको कंपनीत मी पाच वर्षे नोकरी केली. टेलकोसारख्या नामांकित कंपनीतील चांगल्या पगाराच्या नोकरीमुळे माझे आयुष्य लौकिक दृष्ट्या खूपच सुरळीत चालले होते. भौतिक दृष्ट्या माझे आयुष्य सुखी होते. परंतु या भौतिक सुखात मी रमू शकलो नाही. माझे मन अस्वस्थ होते. भोवतालचे अनेक प्रश्न मला बेचैन करत होते. मुलांची उपासमार आणि कुपोषण हे प्रचंड प्रमाणात होत असल्यास त्यांच्या मेंदूची वाढ होणार नाही... गरिबीमुळे येणारी अंधश्रद्धा, निरक्षरता आणि आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक मागासलेपण हे भीषण स्वरूपात मुलांच्या समोर उभे राहतात- या जाणिवेला मला स्वस्थ बसू देईनात. अंधारात मी चाचपडत होतो. काही दिशा मिळत नव्हती. परंतु काही तरी करावे, यासाठी मन उत्सुक होते. त्याच कालावधीत शाळेतील मुलांसाठी काम करत असलेल्या होशंगाबाद येथील 'किशोर भारती' या संस्थेबद्दलची माहिती माझ्या वाचनात आली आणि एके दिवशी तिथे प्रत्यक्षपणे जाऊन तेथील कामाचे स्वरूप जाणून घेण्याचा निर्णय घेतला.

नोकरी करत असताना काही दिवसांसाठी बिनपगारी रजा घेऊन होशंगाबाद येथील किशोर भारती या स्वयंसेवी संस्थेला भेट दिली. ही संस्था त्या परिसरातील शाळांत काही शिक्षणविषयक प्रयोग करत होती. त्याच काळी छत्तीसगड येथील मजदूर आंदोलनाचे व विज्ञानाचे अभ्यासक डॉ. अनिल सद्गोपाल यांच्याशी संवाद साधण्याची व त्यांचे काम बघण्याची संधी मिळाली. या किशोर भारतीने मला एका शाळेत विज्ञान व गणित शिकवण्याची संधी दिली. तेव्हा मानधन, प्रवासखर्च इत्यादींचा कुठलाही विचार माझ्या डोक्यात आला नाही. मी पटकन होकार दिला. सोई-सुविधांचा अभाव असलेले ते एक खेडे होते, परंतु मुलांनी शिकले पाहिजे, ही जिद्द माझ्या मनात होती. मी तिथे शिकवू लागलो. विज्ञान कसे शिकवू नये अशी स्थिती त्या शाळेत व भोवतालच्या

बहुतेक शाळांत होती.

प्रयोग म्हणून विज्ञानाची खेळणी बनवण्याचे काम करत विज्ञानाची गोडी निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात किशोर भारती होती. मी स्वतः इंजिनिअर असल्यामुळे खेळण्यांची रचना कशी असावी, याबद्दलचे माझे काही आडाखे होते. त्या दिवसापासून किशोर भारती या संस्थेशी मी जोडलो गेलो. टाकाऊ वस्तूतून स्वस्तातील वैज्ञानिक खेळणी कशी बनवावीत, हा विचार माझ्या डोक्यात घुमत होता. त्या खेड्यातील आठवड्याच्या बाजारात एकदा फिरत-फिरत जात असताना एक-दोन फूट सायकलीची व्हाल्व ट्यूब व काड्यापेटीची खरेदी मी केली. त्यातून त्रिकोण, चौकोन, प्रिज्म, पिरॅमिडसारख्या भूमितीय रचना करता येतात याचा जणू मला 'साक्षात्कार' झाला. 'युरेका युरेका' म्हणून पळण्याचे तेवढे राहून गेले. विज्ञानाचा वास्तविक जीवनाशी संबंध जोडता येतो याची जाण मला आली. बघता-बघता साधी काड्यापेटी, त्यातील काड्या व शर्टला लावण्याची बटणे यामधून मेकॅनोचा जन्म झाला. इतरही काही खेळण्यासंबंधी मी प्रयोग करू लागलो.

प्रश्न - किशोर भारतीतून तुम्ही त्रिवेंद्रमला कसे काय पोचलात?

- मी शिकत असतानाच लॉरी बेकर या सिव्हिल इंजिनिअरने मला भुरळ घातली. त्यांनी भारतात केलेल्या कामांचे मला आकर्षण होते. इंग्लंडमध्ये जन्मलेले परंतु भारतीय नागरिकत्व पत्करलेले लॉरी बेकर गांधीजींच्या संपर्कात आले होते. गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित होऊन ते भारतात राहिले. स्थानिक वस्तू वापरून स्वस्त दरात घरं बांधली गेली पाहिजेत, असे त्यांना वाटत होते. मुळातले सिव्हिल इंजिनिअर असलेले लॉरी बेकर हे ग्रेट वास्तू विशारद होते. ते कर्नाटक व केरळ येथे इमारती बांधण्यासंबंधी सल्ला देत असत. काही ठिकाणी तर त्यांनी एखाद्या गवंड्यासारखे काम केले व त्यासाठी गवंड्याइतकीच मजुरी घेतली. एका तऱ्हेने लॉरी बेकर यांनी गरिबांच्या आयुष्याला स्पर्श केला होता. अशा पर्यावरणवादी, मानवतावादी व साध्या माणसाचा प्रभाव माझ्यावर पडला होता. रजेतील काही काळ त्रिवेंद्रम येथील लॉरी बेकर यांच्याबरोबर घालवावा, असे मला तीव्रतेने वाटत होते. मग मी तडक त्रिवेंद्रमला पोचलो. लॉरी बेकरची भेट झाली. त्याच वेळी त्रिवेंद्रमच्या वास्तव्यात केरळ शास्त्र व साहित्य परिषदेचे कृष्णकुमार यांच्याशी माझी भेट झाली. किशोर भारतीमध्ये

खेळण्यासंबंधीचे मी काम केल्याचे त्यांना समजले. माझ्यासाठी त्यांनी काही साहित्य मागवून दिल्यानंतर मी बघता-बघता त्या वस्तूतून भूमितीय आकार करून दाखवले. त्या रचना बघून कृष्णकुमार यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. त्यांनी त्रिवेंद्रममध्ये माझ्यासाठी आणखी काही कार्यक्रमांचे आयोजन केले.

प्रश्न - तुमच्या टेलकोतील नोकरीचे काय झाले?

- सर्व घडामोडींतून जात असताना मला सकाळी १० ते दुपारी ५ पर्यंतची नोकरी कराविशी वाटेना. वैयक्तिक खर्च कमी करून थोड्या पैशांत जीवन जगता येते, याचा प्रत्यय त्रिवेंद्रमच्या मुक्कामी मला आला होता. त्यामुळे टेलकोची नोकरी सोडण्याचा निर्णय घेतला. १९८१ च्या सुमारास गुरुतुल्य असलेल्या माझ्या आईचे अल्पशा आजारपणामुळे निधन झाले. इतर कुटुंबीयांच्या आग्रहाखाली मी लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. परंतु माझ्यासारख्या भणंग माणसाला मुलगी देणार कोण? त्यामुळे माझ्या कुटुंबीयांनी वृत्तपत्रात जाहिरात देण्याचे ठरवले. मुलगा- आयआयटी कानपूरचा इंजिनिअर, पाच वर्षे टेलकोत काम केले असून सध्या ट्रेड युनियनची कामे करतो. 'घटस्फोटित, विधवा, मुलं असलेली-नसलेली मुलगी चालेल. जात आणि वय याची अट नाही. हुंडा नको.' अशी ती जाहिरात होती. ही विक्षिप्त जाहिरात वाचून सुनीता पंधे ही तरुणी मला भेटण्यासाठी दली राजरा येथे आली. माझी कामगारांबद्दलची तळमळ बघून भारावून गेली. माझे कष्टमय जीवन जवळून पाहिले व तिने लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. आर्यपद्धतीने आम्हा दोघांचे लग्न झाले. पुण्यातली नोकरी सोडून सुनीता माझ्यासोबत त्या खेड्यातील एका शाळेत शिकवू लागली.

प्रश्न - पुण्याला परत कधी आलात?

- १९८४ मध्ये मी व सुनीता पुण्याला परतलो. यादरम्यान आम्हाला एक मुलगी झाली. माझ्या आईची आठवण म्हणून आम्ही मुलीचे नाव दुलारी ठेवले. ती लहान असताना मी तिच्याबरोबर अनेक विषयांवर बोलत होतो. पुस्तकं वाचून दाखवत होतो. हिंदी भाषेतील हरी मोहन झा यांच्या खट्टरकाका या पुस्तकातील काही पानं वाचल्याशिवाय दुलारी झोपत नसे. मी तिच्यासाठी खूप खेळणी आणत असे, पुस्तकं आणत असे. मुळात माझ्या मोकळ्या स्वभावामुळे मुलांशी माझी नाळ फार पटकन जुळते.

प्रश्न - आयुकातील विज्ञान केंद्राशी तुम्ही कसे काय

जोडला गेलात?

- डॉ. जयंत नारळीकर यांनी २००३ मध्ये आयुकातील विज्ञानविषयक केंद्रात काम करण्याच्या बाबतीत मला पाचारण केले. सरकारी संस्थांमध्ये काम करणे जिकिरीचे असले तरी व नियमांना बांधून घेण्याची तयारी नसली तरी मी आयुकाच्या मुक्तांगण विज्ञानशोधिकेचे काम स्वीकारले. नाही जमल्यास तिथून बाहेर पडू, असे ठरवूनच महोकार दिला होता. पुलंच्या ४० लाखांच्या देणगीतून साकार झालेल्या पुलस्त्य या इमारतीत या शोधिकेचे काम सुरू केले. डॉ. नारळीकरांच्या वैज्ञानिक संकल्पनांना प्रत्यक्षात उतरविण्याचे काम करू लागलो. काही काळानंतर या केंद्राचे नाव महाराष्ट्र भर नव्हे, तर देशाच्या पलीकडेसुद्धा प्रसिद्धीच्या झोतात आले. या केंद्रात श्रीमंतांच्या शाळांमधीलच नव्हे तर गरीब-झोपडपट्टीतील मुलांनासुद्धा मुक्त प्रवेश होता. ही मुलं या केंद्रात यावीत, त्यांनी खेळणी हाताळावीत, खेळणी बनवावीत, त्यामागील विज्ञान समजावून घ्यावे- यासाठी मी विशेष प्रयत्न करत होतो. ४०० चौरस फुटांच्या अरुंद जागेतील एका खोलीत तीन मोठमोठ्या टेबलांवर इतस्ततः पसरलेली पुस्तकं, संगणक, अर्धवट वा तयार झालेल्या खेळण्यांची रास, कॅमेरा, झेरॉक्स मशीन, स्कॅनर्स हे माझ्या खोलीतील नेहमीचे दृश्य होते. केंद्राला भेट देणाऱ्या मुलांना (व इतरांनासुद्धा!) आपण एका वेगळ्याच जगात प्रवेश करत आहोत की काय, असे वाटे. याच जागेत रात्रंदिवस बसून मी स्वतः बनविलेल्या खेळण्यांचे व्हिडिओ रेकॉर्डिंग केले. खेळणी कशी बनवावीत याची माहिती अस्खलित हिंदी व इंग्रजी भाषेत मी सांगत होतो. माझा मित्रपरिवारही देश विदेशात पसरलेला होता. त्यामुळे माझे मित्र या खेळण्यांची माहिती वेगवेगळ्या भाषेत रेकॉर्डिंग करून देत होते. कन्नड, मराठी, तेलुगू, तमिळ,

| २५ || साधना | २० जानेवारी २०१८

Date of Publication - 13-01-2018

मल्याळम्, बंगाली, भोजपुरी, पंजाबी इत्यादी भारतीय भाषांबरोबरच स्पॅनिश, जर्मन, फ्रेंच, जपानीज इत्यादी भाषांतूनही या खेळण्यांच्या व्हिडिओंची निर्मिती करण्यात आली. या खेळण्यांची माहिती सीडीतून उपलब्ध करून देण्यात आली. त्याबद्दलची पुस्तकं मी लिहिली. यूट्यूबवरून हे व्हिडिओ प्रसारित करण्यात आले. या सर्व उपक्रमांना प्रचंड प्रमाणात प्रतिसाद मिळत गेला. 'ना नफा-ना तोटा' या तत्त्वानुसार खेळण्यांसाठी लागणाऱ्या सामानांची, सीडी व पुस्तकांच्या विक्रीची व्यवस्था करण्यात मी पुढाकार घेतला. या दहा-बारा वर्षांच्या कालखंडात २० भाषांमधील ८६०० व्हिडिओ फिल्म्स यूट्यूबवर उपलब्ध केलेले असून, सहा कोटींच्यावर प्रेक्षकांनी त्याचा आनंद घेतला आहे. माझ्या या वैज्ञानिक शिक्षणाच्या उपक्रमाला आयुकाने सर्व सोई-सुविधा पुरवल्या. टाटा ट्रस्टने काही प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिली.

प्रश्न - या वैज्ञानिक खेळण्यांच्या माध्यमातून विज्ञान-प्रसाराचे काम कसे काय करू शकतात?

- मुळात या खेळणींचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार होण्यात या खेळण्याबद्दलच्या माझ्या पुस्तिकांचा फार मोठा वाटा आहे. मी लिहिलेल्या 'खेल खेल में' या पुस्तकाच्या एक लाखपेक्षा जास्त प्रती विकल्या गेल्या असतील. या पुस्तिकेचे १३ भाषांत अनुवाद झालेले आहेत. विज्ञानातील गोडी वाढवण्यासाठी मी लिहिलेली पुस्तकं साह्यकारी ठरली. पुस्तकांच्या लेखनाबरोबरच वैज्ञानिक खेळण्यांवर मी भरपूर प्रमाणात कार्यशाळा घेतल्या. शिबिरांचे आयोजन केले. मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्यासाठी, विज्ञानाबद्दल गोडी वाढवण्यासाठी सतत प्रयत्न करत होतो. विज्ञान विषयाचं प्रेम कुणाला किती आहे आणि कुणाच्या मनात काय निर्माण होईल याचा अंदाज कधीच येत नसतो. त्यामुळे मुलांमध्ये आवड निर्माण करणे, त्यांना उत्तेजन देत राहणे हाच त्यावर उपाय असतो. हा दृष्टिकोन पुढे ठेवून मी आपल्या कार्यक्रमात, कार्यशाळेत वा शिबिरात जास्तीत जास्त मुलं सहभागी व्हावीत याकडे विशेष लक्ष देत होतो.

भारतातील सुमारे ३००० शाळांमधून मी व माझ्या सहकाऱ्यांनी मिळून कार्यशाळा घेतल्या असतील. या प्रकारच्या कार्यक्रमातून अनेक शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना मुलांसाठी विज्ञानप्रसार करण्याची प्रेरणा मिळाली. सुमारे २५ देशांमध्ये शिक्षक व विद्यार्थी या उपक्रमांचा प्रसार करत

आहेत. ही शिबिरं व कार्यशाळा म्हणजे विद्यार्थी व शिक्षकांना एक महोत्सव वाटत असे. अत्यंत गोडीने, उत्साहाने सर्व जण सहभागी होत असत. येथील शिक्षण पाठ्यपुस्तकीय न राहता आनंद सोहळ्याचा एक भाग वाटू लागतो. खेळणी अद्भुत वाटू लागतात. शिक्षकही आश्चर्यचकित होतात. खेळण्यांचे प्रात्यक्षिक बघितलेले शिक्षक त्यानंतर खडू व फळा एवढीच शिकवण्याची साधनं न समजता, वापरून फेकून दिलेल्या प्लॉस्टिकच्या बाटल्या, रद्दी पेपर, लोहचुंबक, स्ट्रॉ, रिकामी पाकिट, छोटे-मोठे डबे, बाटल्यांची बूचं, रबर बॅंड, थर्मोकोल, तुटलेल्या चपला, इत्यादींचा वापर करून वैज्ञानिक प्रयोग करू लागतात. त्यामागील सिद्धांत मुलांना समजावून देतात.

'खेल खेल में' या पुस्तकाला मिळालेल्या उदंड प्रतिसादामुळे प्रेरित होऊन मी विज्ञान सोपे करून सांगणारी अनेक पुस्तकं लिहिली. ही पुस्तकं सजवण्यासाठी अनेक कलाकारांची मी मदत घेतली. संगणकावरील कोरल ड्राँ वा फोटोशॉपवरील सॉफ्टवेअर वापरून अनेक उलट-सुलट प्रयोग केले. पुस्तकांचे अनुवाद करण्यासाठी मित्रांना मी उत्तेजन दिले. पुस्तकं अनुवादित व्हावीत, कॉपीराइटच्या जंजाळात ती अडकू नयेत, अशी माझी इच्छा आहे. मी स्वतः ३५० हून जास्त पुस्तकांचे अनुवाद केलेले आहेत. नॅशनल बुक ट्रस्ट, एकलव्य प्रकाशन, केरळ शास्त्र साहित्य परिषद, NCERT, BGVS इत्यादी अनेक संस्थांनी या उपक्रमांना विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचवण्यात पुढाकार घेतला, याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

प्रश्न - तुमच्या पुस्तकवेडेपणाबद्दल भरपूर ऐकलेले आहे. त्याविषयी काही...

- मला अगदी लहानपणापासून पुस्तक वाचण्याचे, पुस्तकं विकत घेण्याचे वेड होते. या वेडेपणामुळे माझा मित्रपरिवारही जगभर पसरलेला आहे. मला स्वतःला आवडलेल्या पुस्तकाविषयी कुठल्या तरी मित्राला सांगितल्याशिवाय चैन पडत नाही. चांगल्या पुस्तकाच्या काही प्रती घेऊन त्या मित्रांमध्ये मी वाटतही होतो. झेरॉक्स मशिनस आल्यानंतर माझ्यासाठी जणू आकाश ठेंगणे झाले! कारण पुस्तकाच्या प्रती वाटणे सोपे झाले होते.

प्रश्न - मी कुठे तरी वाचल्याचे स्मरते की, यानंतरच्या पिढीला शिकण्यासाठी अरविंद गुप्ता यांचे संस्थळ व खान अँकडेमीचे गणितावरील संस्थळ (वेबसाईट) पुरेसे ठरेल. तुमच्या या साइटमध्ये नेमके काय काय आहे?

- मुलांचा विज्ञानविषयक दृष्टिकोन निकोप व्हावा,

मुलांनी या विषयात उत्सुकता दाखवावी, स्वतंत्रपणे काही करावे व अतिशय माफक अशा साहित्यातून प्रयोगांची निर्मिती करावी म्हणून मी www.arvindguptatoys.com या वेबसाइटची निर्मिती केली आणि माझी सर्व पुस्तके या वेबसाइटवर फ्री डाऊनलोडसाठी उपलब्ध करून दिली. या वेबसाइटवरच 'टॉईज फ्रॉम ट्रॅश' या सदराखाली मी बनवलेल्या सर्व खेळण्यांबद्दलच्या व्हिडिओ फिल्म्समुद्धा अपलोड केलेल्या आहेत. त्याचबरोबर - Million Books for a Billion People या ब्रीदवाक्याला स्मरून डी.डी. कोसंबी, लॉरी बेकर, अनिल अग्रवाल, वसंत पळशीकर, आर.ए.जागीरदार, असिमोव्ह, मार्टिन गार्डनर आदी लेखकांची पुस्तके स्कॅन करून पीडीएफच्या स्वरूपात उपलब्ध करून दिलेली आहेत. गणित, रसायनशास्त्र, भौतिकी, खगोलशास्त्र इत्यादी अनेक विषयांवरील पुस्तकेमुद्धा या वेबसाइटवर आहेत. इंग्रजी, हिंदी, मराठी व इतर अनेक भाषांतील पुस्तकेमुद्धा येथे आहेत. ही पुस्तके घरबसल्या वाचता येतात. पीडीएफ स्वरूपातील सुमारे ७७०० पुस्तकांचा हा 'आभासी ग्रंथालया'चा ठेवा या साइटमध्ये साकार झालेला आहे. TED या भाषणमालिकेतील मी केलेल्या प्रयोगाची ध्वनिचित्र-मुद्रिकाही या साइटवर आहे.

प्रश्न - आयुकातील विज्ञान केंद्रातून आपण कधी निवृत्त झालात व आता आपला कार्यक्रम कोणता?

- २०१३ च्या सुमारास काही शारीरिक तक्रारीमुळे दवाखान्यात गेलेलो असताना मला कॅन्सर झाल्याचे निदान डॉक्टरांनी केले. हा कॅन्सर प्राथमिक अवस्थेत असल्यामुळे रेडिओथेरेपीच्या काही सिटिंग्जमधून उपचार करता येईल, असे तज्ज्ञांचे मत होते. याच काळात वेल्लोर हॉस्पिटलमध्ये माझी मुलगी दुलारी वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण करून एमडी करत होती. त्याच हॉस्पिटलमध्ये माझ्यावर रेडिओथेरेपीचे उपचार करण्यात आले. सुमारे ४० सिटिंग्जमध्ये कॅन्सर आटोक्यात आणण्यात डॉक्टर्स यशस्वी झाले. एका मायनर ऑपरेशनसाठी मला त्या हॉस्पिटलमध्ये दोन महिन्यांसाठी वास्तव्य करावे लागले. या उपचाराच्या वेळीमुद्धा मी वेळ वाया न घालवता असिमोव्हच्या ११ पुस्तकांचे अनुवाद केले व वेळ सार्थकी लावला.

रेडिओथेरेपी व इतर उपचारांमुळे मी या आजारातून पूर्णपणे बरा झालो आणि आयुकाच्या कामातून मुक्त होण्याचा निर्णय घेतला. निवृत्तीचा निर्णय घेत असतानाच

पुढील कार्याची दिशा ठरवून टाकली. जग बदलू शकणाऱ्या २५ पुस्तकांची यादी केली व त्यांचे हिंदीत भावानुवाद करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवले. या पुस्तकांचे शब्दशः अनुवाद न करता पुस्तक वाचून त्यातील आशय समजून घेऊन ३०-४० पानांतून हिंदी लेखन करून वाचकांसमोर ठेवण्याचा माझा इरादा होता. त्यानुसार मी कामाला लागलो. भावानुवाद करताना कॉपीराइटचा प्रश्न नसल्यामुळे ही पुस्तके आता वेबसाइटवर उपलब्ध आहेत.

अगदी लहानपणापासून पुस्तकांचे वेड असल्यामुळे जगभरातील चांगली-चांगली पुस्तके शोधून त्यांचे स्कॅनिंग करून पीडीएफ स्वरूपात उपलब्ध करून देण्याचे कामही मी करत असतो. ही पुस्तके www.archive.org या साइटवर अपलोड करतो. जागतिक साहित्यात चित्रमय बालसाहित्याला एक वेगळे स्थान आहे. अशा साहित्याचा शोध घेत त्यातील मूळ इंग्रजी भाषेऐवजी हिंदी भाषेचा साज चढवून ही पुस्तके हिंदी भाषक मुलांसाठी उपलब्ध करून देण्याच्या कामातही मी मग्न आहे.

प्रश्न - तुमच्या विचारावर कुणा-कुणाचा प्रभाव आहे?

- माझ्या जडण-घडणीत अनेक मोठमोठ्या लोकांचा वाटा आहे. शंकर गुहा नियोगींच्या संघर्षात्मक कामात मी सहभागी होतो. आई रामदुलारी, शाळेतील मिसेस फ्रे ही शिक्षिका, डॉ.अनिल सद्रोपाल, प्रो.यशपाल, प्रो.कृष्णकुमार, जयंत नारळीकर, लीलाताई पाटील, डीडी कोसंबी, डॉ.नरेंद्र दाभोलकर, चिंचाळकर गुरुजी, यदुनाथ थत्ते आदींच्या बरोबरील संवाद मला प्रेरणादायी ठरले. प्रो.यशपाल जेव्हा-जेव्हा आयुकाच्या मुक्कामी येत असत, तेव्हा-तेव्हा मी सावलीसारखा त्यांच्याबरोबर राहत होतो. यशपाल यांच्या दिल्ली येथील एका कार्यक्रमात मी व डॉ.दाभोलकर एकाच खोलीत वास्तव्याला होतो, तेव्हा आमच्या अनेक विषयांवर गप्पा झाल्या, ही आठवण मी कधीच विसरू शकणार नाही.

(अरविंद गुप्ता यांची पत्नी सुनीता फर्ग्युसन कॉलेजमधून निवृत्त झाल्यानंतर हे दोघेही आता मुलगी दुलारीकडे चेन्नई येथे राहतात. दुलारीचा एक वर्षाचा मुलगा केदारबरोबर हसत-खेळत समाधानाचे जीवन जगत आहेत.)

संवादक : प्रभाकर नानावटी

Mob. 9503334895

